

Orthodox Christian Anthropology, the Ontology of the Person and its Relationship with the Question of Euthanasia in a Heteronomous, Autonomous and Christian Perspective

Eirini Artemi

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2023-11-136>

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η χριστιανική ανθρωπολογία είναι ένα σημαντικό κεφάλαιο της χριστιανικής Ορθόδοξης Θεολογίας. Ο άνθρωπος εξαιτίας του τρόπου δημιουργίας του από τον ίδιο το Θεό έχει εκ φύσεως την αίσθηση του Θεού. Παράλληλα αναζητά να Τον γνωρίσει και να σχετιστεί ξανά μαζί Του, να επανέλθει στην αρχική κατάστασή του διαλόγου που είχε με το Θεό πριν από την πώση του από τον Παράδεισο. Είναι πολύ σημαντικό για κάθε χριστιανό και ιδιαίτερα για κάθε ιερέα να μπορεί να γνωρίζει εις βάθος την διδασκαλία των Πατέρων και της Εκκλησίας μας. Η ορθόδοξη ανθρωπολογία οφείλει να συνδιαλέγεται σχετικά με σύγχρονα προβλήματα βιοηθικής σχετικά με την ανθρωπολογία. Ένα θέμα που απασχολεί όλο και περισσότερο τον σύγχρονο άνθρωπο, την ευθανασία. Η ευθανασία ως ένα μέρος της βιοηθικής έχει άμεση σχέση με τη θέση του πόνου στη ζωή του ανθρώπου και την θεώρηση του θανάτου και θα την εξετάσουμε μέσα στο πλαίσιο της χριστιανικής ηθικής αλλά και σε ετερόνομη και αυτόνομη προοπτική. Στη θεία Λειτουργία παρακαλούμε το θεό: «Χριστιανὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς ἡμῶν, ἀνῶδυνα, ἀνεπαίσχυντα, εἰρηνικά, καὶ καλὴν ἀπολογίαν τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ, αἰτησώμεθα». Διάφορα ερωτήματα γεννιούνται στο νου μας. Έχουμε, λοιπόν, δικαίωμα ως άνθρωποι να υποκαταστήσουμε το Θεό; Έχουμε δικαίωμα να αποφασίσουμε εμείς για το πότε θα τελειώσουμε τη ζωή μας; Είναι η ευθανασία μία κεκαλυμμένη αυτοκτονία και μία «νόμιμη» δολοφονία ή μήπως είναι ευκαταία από την Εκκλησία μας. Γενικότερα, η ευθανασία αποτελεί ένα σημαντικό ζήτημα των τελευταίων ετών, το οποίο έχει πολλούς επικριτές αλλά και αρκετούς υποστηρικτές. Ο θάνατος είναι ένα αναπόφευκτο γεγονός για όλους τους ανθρώπους και ιδιαίτερα για τους χριστιανούς. Η Ε. Kubler-Ross υπογραμμίζει: «Ο θάνατος δεν είναι εχθρός για να νικηθεί ή φυλακή για να την αποφύγουμε. Είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής μας που δίνει νόημα στην ανθρώπινη ύπαρξη. Οριοθετεί τη διάρκειά μας στη ζωή και μας κεντρίζει, όσο έχουμε τον καιρό, να δημιουργούμε». Ο θάνατος, το φοβερότερο μυστήριο, αποτελεί το χωρισμό της ψυχής του

ανθρώπου από το σώμα του σύμφωνα με τη θεία βούληση. Στην ευθανασία η θεία βούληση αντικαθίσταται από την ανθρώπινη, πράγμα που φέρνει στην επιφάνεια μία διαλεκτική με επιχειρήματα υπέρ ή κατά και προβληματισμούς. Το γεγονός της ευθανασίας δεν αποτελεί ένα φαινόμενο που εμφανίστηκε τους δύο τελευταίους αιώνες, το συναντάμε ήδη από τον 1ο αιώνα π.Χ. Συγκεκριμένα, ο Στράβων ο γεωγράφος, όταν επισκέφτηκε την Κέα (Τζιά) κάνει αναφορά για τον Νόμο της Ιουλίδας που εφαρμόζονταν ήδη από τον 4ο μ.Χ. αιώνα και γράφει σχετικά: «προσέτατε γάρ, ως έοικε, ό νόμος τούς υπέρ εξήκοντα έτη γεγονότας κωνειάζεσθαι και τοῦ διαρκεῖν τοῖς άλλοις τήν τροφήν». Εν κατακλείδι μπορεί η ευθανασία να συμβαδίσει με την αληθινή χριστιανική ανθρωπολογία.

Λέξεις Κλειδιά: ευθανασία, ορθόδοξη ανθρωπολογία, Παράδεισος, θάνατος.

Κεφάλαιο Α: Η ανθρώπινη φύση ως ψυχοσωματική οντότητα και το ανθρώπινο πρόσωπο

Στην αρχαιότητα οι άνθρωποι από τη μια πλευρά λάτρεψαν ως είδωλο το ανθρώπινο σώμα και από την άλλη το περιφρόνησαν τελείως. Το θεώρησαν ως φυλακή της ψυχής και μόνο η φθορά του και ο θάνατός του θα επέτρεπαν στη φυλακισμένη ψυχή να δραπετεύσει και έτσι να υπάρξει ελεύθερη. Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε κάποιες εξέχουσες προσωπικότητες από τον αρχαιότητα και από την φιλοσοφία και το τι έλεγαν για την ψυχή και το σώμα.

Ο Πλάτων (427-347 π.Χ.) θεωρούσε ότι το σώμα είναι «σήμα» της ψυχής. Με τον συγκεκριμένο όρο τόνιζε ότι είναι τάφος και φυλακή της ψυχής:

«καί γάρ σήμα τινές φασιν αυτό είναι τῆς ψυχῆς [τὸ σῶμα], ὡς θεταμμένης ἐν τῷ νῦν παρόντι· καί διότι αὐτῷ τούτῳ σημαίνει ἃ ἂν σημαίνει ἡ ψυχή, καί ταύτη σήμα ὀρθῶς καλεῖσθαι. δοκοῦσι μέντοι μοι μάλιστα θέσθαι οἱ ἄμφι Ὀρφέα τοῦτο τὸ ὄνομα ὡς δίκην διδούσης τῆς ψυχῆς, ὧν δὴ ἔνεκα δίδωσιν, τοῦτον δὲ περίβολον ἔχειν, ἵνα σώζεται, δεσμωτηρίου εἰκόνα. εἶναι οὖν τῆς ψυχῆς τοῦτο, ὥσπερ αὐτὸ ὀνομάζεται, ἕως ἂν ἐκτείσῃ τὰ ὀφειλόμενα, ὅσῳ, καί οὐδὲν δεῖν παράγειν οὐδὲ ἐν γράμμα»¹.

Οι αρχαίοι Έλληνες δεν θεωρούσαν ότι το σώμα άξιζε. Απλώς ήταν το μέσο για να μεταφέρεται και να έχει υπόσταση η ανθρώπινη ψυχή. Η αναφορά στο συγκεκριμένο όρο από τον πλατωνικό Σωκράτη δείχνει ότι η ψυχή δεν ήταν μόνο κάτι το οποίο υπήρξε τελείως ως λογικό και ξεχωριστό, διακριτό από το υλικό σώμα του ανθρώπου αλλά και ως μάλιστα κάτι το οποίο είναι εντελώς χωριστό από αυτό, και μάλιστα σε μεγάλη αντίθεση από εκείνο ως κάτι το αθάνατο, ενώ το σώμα είναι φθαρτό και θνητό. Αυτή η ατελεύτητη ουσία του ανθρώπου εγκατέλειπε το σώμα τη στιγμή του θανάτου με σκοπό όχι να εγκατασταθεί πάντα στον τόπο των νεκρών

¹ Πλάτων, Κρατύλος 400bc

αλλά για να μπορέσει να μεταβεί σε άλλο σώμα είτε ανθρώπινο είτε του ζωικού ή του φυτικού βασιλείου.

Ο Αυτοκράτορα Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.) θέλοντας να τονίσει ότι μόνο η ψυχή έχει σημασία στην ανθρώπινη φύση υπογράμμιζε: «είσαι μια φτωχή ψυχή που κουβαλάς ένα πτώμα». Ήταν λοιπόν το σώμα εκείνο που ευθυνόταν για όλα τα κακά και η ψυχή ήταν εκείνη που έδινε στην ανθρώπινη ύπαρξη την οντότητα. Γενικότερα όπως θα μπορούσε κάποιος να διαπιστώσει μελετώντας την αρχαία ελληνική φιλοσοφία δεν θεωρούσαν ότι το σώμα αποτελούσε ένα κάτι το βρώμικο, κάτι που ήταν ανάξιο λόγου. Χαρακτηριστικά ο Πορφύριος σημειώνει ότι ο Πλωτίνος ντρεπόταν για το σώμα και το θεωρούσε κάτι κακό που δεν έπρεπε να το σώζουν με οποιοδήποτε τρόπο².

Αντίθετα στο χριστιανισμό τόσο η ψυχή όσο και το σώμα έχουν μεγάλη αξία. Η χριστιανική θεολογία θεωρεί τον άνθρωπο ως μία ενιαία ψυχοσωματική οντότητα. Ως δημιουργημα το σώμα από το θεό δεν είναι έδρα της αμαρτίας, αφού όπως θα αναφερθούμε στο δεύτερο κεφάλαιο εκτενέστερα ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο «κατ' εικόνα» Του και «καλόν λίαν»³. Επιπλέον με την ενανθρώπιση Του το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας τίμησε το σώμα, αφού έγινε τέλειος άνθρωπος με σώμα και ψυχή:

«Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος. Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν. Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν... Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ πατρός, πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας»⁴.

Ο καθηγητής Ιωάννης Ζηζιούλας γράφει χαρακτηριστικά:

«Η ιδέα της αθανασίας της ψυχής, αν και δεν είναι χριστιανικής προελεύσεως, πέρασε μέσα στην παράδοση της Εκκλησίας μας, διαποτίζοντας και αυτήν την υμνογραφία μας. Κανείς δεν μπορεί να την αρνηθεί, χωρίς να βρεθεί έξω από το κλίμα της ίδιας της λατρείας της Εκκλησίας... Η Εκκλησία δεν δέχθηκε την πλατωνική αυτή ιδέα χωρίς όρους και προϋποθέσεις. Οι προϋποθέσεις αυτές περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων τρία βασικά πράγματα. Το ένα είναι ότι οι ψυχές δεν είναι αιώνιες, αλλά κτιστές. Το άλλο ότι η ψυχή επ' ουδενί λόγω πρέπει να ταυτισθεί με τον άνθρωπο, η ψυχή του ανθρώπου δεν είναι ο άνθρωπος. Άλλο ψυχή και άλλο άνθρωπος, ο οποίος είναι ψυχοσωματική οντότητα. Και

² Πορφυρίου, Περὶ τοῦ Πλωτίνου βίου καὶ τῆς τάξεως τῶν βιβλίων αὐτοῦ, 1.

³ Γέν. 1,26: «καὶ εἶπεν ὁ Θεός· ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν, καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἔρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ γῆς γῆς».

⁴ Ιω. 1,1-2, 1,14.

το τρίτο, το σπουδαιότατο, είναι ότι η αθανασία του ανθρώπου δεν στηρίζεται στην αθανασία της ψυχής, αλλά στην Ανάσταση του Χριστού και στην μελλοντική ανάσταση των σωμάτων»⁵.

Στο Χριστιανισμό, λοιπόν, το ανθρώπινο πρόσωπο αποτελεί μία δημιουργία του ίδιου του Θεού και έχει μεγάλη αξία και το σώμα και η ψυχή, στοιχεία που το αποτελούν. Στη χριστιανική θεολογία το ανθρώπινο πρόσωπο έχει μεγάλη αξία, γιατί

«καθίσταται κάθε έλλογο ον που υπερβαίνει τις αναγκαιότητες της φύσεως, που κατακτά την ιδιαιτερότητά του αλλά και συγχρόνως κινείται αγαπητικά για να συναντήσει τα υπόλοιπα έλλογα όντα και κατ' επέκταση όλο το έμβιο περιβάλλον του»⁶.

Εξάλλου ο άνθρωπος ως θείο δημιούργημα και μάλιστα κατ' εικόνα είναι ο άνθρωπος πρόσωπο⁷, χωρίς όμως να έχει κατακτήσει την τελειότητα, «Καλείται σε πνευματικό αγώνα για να οικειωθεί την προσωπική-υποστατική αρχή, την οποία ενέσπειρε ο Θεός μέσα του κατά τη δημιουργία»⁸.

Το ανθρώπινο ον γίνεται πρόσωπο όταν κοινωνεί με το θεό αλλά και με τους άλλους συνανθρώπους του. Το ότι η χριστιανική ορθόδοξη θεολογία δείχνει σεβασμό όχι μόνο στην ψυχή αλλά και στο σώμα φαίνεται από την τιμή που αποδίδουμε στα λείψανα των αγίων. Άλλωστε όπως αναφέρει ο π. Αντώνιος Αλεβιζόπουλος:

«Πιστεύουμε πως το σώμα του ανθρώπου, που προσλαμβάνεται στην Εκκλησία, γίνεται δοχείο της άκτιστης θείας ενέργειας, χριστοφόρο και πνευματοφόρο: «Ουκ οίδατε ότι τα σώματα υμών μέλη Χριστού εστί·... η ουκ οίδατε ότι το σώμα υμών ναός του εν υμίν Αγίου Πνεύματος εστί, ου έχετε από Θεού, και ουκ έστε εαυτών·... δοξάσατε τον Θεόν εν τω σώματι υμών και εν τω πνεύματι υμών, άτινα εστι του Θεού»⁹, «Αυτός δε ο Θεός της ειρήνης αγιάσαι υμάς ολοτελείς, και ολόκληρον υμών το πνεύμα και η ψυχή και το σώμα αμέμπτως εν τη παρουσία του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού τηρηθεί. Πιστός ο κάλων υμάς, ος και ποιήσει»¹⁰.

⁵ Ιω. Ζηζιούλας, Σύναξη, τεύχ. 6, σ. 81-82.

⁶ Η. Τεμπέλης, Χρ Τερέζης, «Οι έννοιες Ουσία – Φύσις, Πρόσωπον – Υπόστασις στην Νεοπλατωνική Φιλοσοφία και στην Ορθόδοξη Θεολογία», στο Α. Μαράς, κ.ά., Η Ορθόδοξη ως Κληρονομιά: Θεολογία και Φιλοσοφία στην Εποχή των Πατέρων, τόμος Γ, (Πάτρα: ΕΑΠ, 2008), σ. 266-267. Πρβλ. Ιω. Δ. Καραβιδόπουλος, Προσωπείο και Πρόσωπο κατά τους τρεις Ιεράρχες, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 20-21.

⁷ Ν. Γ. Κόιος, Ηθική θεώρηση των τεχνικών παρεμβάσεων στο ανθρώπινο γονιδίωμα, (Αθήνα: Κέντρο Βιοϊατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας, 2003), σ. 256

⁸ Ό.π., σ. 256.

⁹ Α' Κορ. 6, 15-20.

¹⁰ Α' Θεσ. 5, 23-24

Το ανθρώπινο σώμα εξυψώνεται μέσα στην Εκκλησία και έχει αιώνιο προορισμό. Ο Χριστός θα «μετασχηματίσει», δηλαδή θα μεταμορφώσει το ταπεινό μας σώμα, ώστε να γίνει «σύμμορφον τω σώματι της δόξης αυτού», να λάβει την ίδια μορφή προς το ένδοξο σώμα του Κυρίου και αυτό θα γίνει κατά τη δεύτερα παρουσία, «με την ενέργειαν, με την οποία δύναται και να υποτάξει τα πάντα εις τον εαυτόν Του»¹¹»¹².

Εν κατακλείδι πρέπει να τονιστεί ότι με τον όρο θεολογικό πρόσωπο θεωρείται ένα σύνολο αξιών και ιδεών. Τα πρόσωπα μοιράζονται κοινή ουσία αλλά ταυτόχρονα το κάθε πρόσωπο είναι μοναδικό ως ταυτότητα, ως ύπαρξη¹³.

Κεφάλαιο Β: Ορθόδοξη χριστιανική ανθρωπολογία

2.1. Ο άνθρωπος κατά την Ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία

Ο Θεός είναι το τελειότερο δημιούργημα του ανθρώπου. Αποτελεί την κορωνίδα της δημιουργίας και πλάστηκε με τρόπο που φανερώνει την αγάπη του Θεού για το ξεχωριστό αυτό δημιούργημά Του. Ο άνθρωπος πλάστηκε «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» του Θεού. Συγκεκριμένα στη Γένεση αναφέρεται όχι μόνο πώς δημιουργήθηκε ο άνθρωπος αλλά και ότι ο Θεός τον έκανε κύριο της γης, των ζώων και των βλαστών της γης

«καὶ εἶπεν ὁ Θεός· ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ομοίωσιν, καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἔρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ γῆς γῆς. καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν, ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς. καὶ εὐλόγησεν αὐτούς ὁ Θεός, λέγων· αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς καὶ ἄρχετε τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ πάντων τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἔρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς. καὶ εἶπεν ὁ Θεός· ἰδοὺ δέδωκα ὑμῖν πάντα χόρτον σπόριμον σπείρον σπέρμα, ὃ ἐστὶν ἐπάνω πάσης τῆς γῆς, καὶ πᾶν ξύλον, ὃ ἔχει ἐν ἑαυτῷ καρπὸν σπέρματος σπορίμου, ὑμῖν ἔσται εἰς βρῶσιν· καὶ πᾶσι τοῖς θηρίοις τῆς γῆς καὶ πᾶσι τοῖς πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ καὶ παντὶ ἔρπετῳ ἔρποντι ἐπὶ τῆς γῆς, ὃ ἔχει ἐν ἑαυτῷ ψυχὴν ζωῆς, καὶ πάντα χόρτον χλωρὸν εἰς βρῶσιν. καὶ ἐγένετο οὕτως»¹⁴.

¹¹ Φίλιπ. 3, 21.

¹² Α. Αλεβιζόπουλος, Εγχειρίδιον αιρέσεων και παραχριστιανικών ομάδων, γ' έκδοση επαυξημένη, Αθήνα 1994, σ. 76.

¹³ Δ. Τρακατέλλης, αρχιεπ. Αμερικής, «Οι Ορθόδοξες Εκκλησίες σε έναν Πλουραλιστικό Κόσμο. Ένας Οικουμενικός Διάλογος», σ. 49 (39-52). Στο Εμμ. Κλάψης (Επιμ.), Ορθόδοξες Εκκλησίες σε έναν Πλουραλιστικό Κόσμο. Ένας Οικουμενικός Διάλογος, Αθήνα: εκδ. Κατοσανιώτης, 2004.

¹⁴ Γέν. 1: 26-30.

Μέσα, λοιπόν από το συγκεκριμένο κείμενο αλλά και από τη Γένεσις 2,4-3,24, παρατηρούμε ότι η δημιουργία του ανθρώπου δίνεται με απλό και συγχρόνως άκρως σαφή τρόπο, χωρίς να μπλέκονται διάφορες φιλοσοφικές θεωρίες που προσπαθούν να συνδυάσουν σκέψεις, φληναφήματα και ιδέες που πολλές φορές όχι μόνο δεν ευσταθούν αλλά περιπλέκουν τα πράγματα σχετικά με τη δημιουργία του ανθρώπου. Πληροφορούμαστε ότι ο άνθρωπος πλάστηκε κατόπιν της αποφάσεως του Θεού να δημιουργήσει τον άνθρωπο. Πλάστηκε από ένα ευτελές υλικό, το χώμα, αλλά έγινε πολύτιμο όταν του εμφύσησε ο Θεός πνοή ζωής¹⁵. Έτσι, λοιπόν, ο άνθρωπος είναι προορισμένος να ζει σε δύο κόσμους το γήινο και τον επουράνιο, ο οποίος θα αποτελέσει και τον τελικό προορισμό του. Οι δύο αυτοί κόσμοι συνυπήρχαν στον άνθρωπο όσο εκείνος βρισκόταν στον Παράδεισο και είχε καθημερινή επαφή με το Δημιουργό του. Πληροφορούμαστε επίσης ότι ο Θεός εκχώρησε στον άνθρωπο κυριαρχικά δικαιώματα τόσο για το φυτικό όσο και το ζωικό βασίλειο. Τέλος γνωρίζουμε ότι το ανθρώπινο γένος διακρίθηκε σε δύο φύλα, τον άνδρα και τη γυναίκα. Ενώ ευλογήθηκαν από το Θεό να κυριεύσουν τη κτίση μέσα από την απόκτηση τέκνων.

Το σημαντικό, όμως, δεν είναι μόνο η δημιουργία του ανθρώπου σύμφωνα με το «κατ' εικόνα» του Θεού αλλά η δυνατότητα που του δίνει το «καθ' ομοίωσιν», δηλαδή να γίνει Θεός με τη βοήθεια του Θεού, δηλαδή να πετύχει τη θέωση¹⁶.

2.2. Απόλυτη οντολογία του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα («Οντολογία του προσώπου»)

Αρχικά θα πρέπει να τονιστεί ότι η έννοια του όντος στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία εν γένει, κατόπιν εντριφής μελέτης, παρουσιάζεται ως απόλυτη ώστε να μας δίνεται μία περιγραφή στατική και αμετάβλητη κατά την ουσία του εκάστοτε αντικειμένου. Φυσικά είναι μεταβλητή στη μορφή και ίσως ως προς της ιδιότητές του¹⁷.

¹⁵ «Καί ἔπλασεν ὁ Θεός τόν ἄνθρωπον, χοῦν ἀπό τῆς γῆς, καί ἐνεφύσησεν εἰς τό πρόσωπον αὐτοῦ πνοήν ζωῆς, καί ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχήν ζῶσαν. Μέγα τό εἰρημένον, καί πολλῆς ἐκπλήξεως γέμον, καί ὑπερβαῖνον διάνοιαν ἀνθρωπίνην. Καί ἔπλασε, φησὶν, ὁ Θεός τόν ἄνθρωπον, λαβών χοῦν ἀπό τῆς γῆς. Ὡς περ ἐπὶ τῶν κτισμάτων τῶν ὀρωμένων πάντων ἔλεγον, ὅτι ἀπεναντίας τῇ φύσει τῇ ἀνθρωπίνῃ ἅπαντα διαπράττεται ὁ τῶν ὄλων δημιουργός, ἵνα καί διὰ τούτου ἡ ἄφατος αὐτοῦ δύναμις δειχθῇ· οὕτω καί ἐπὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου διαπλάσεως εὐρήσομεν νῦν γεγο-νός... ἄνθρωπον χοῦν ἀπό τῆς γῆς λαβών. Τί λέγεις; Χοῦν λαβών ἀπό τῆς γῆς ἔπλασε τόν ἄνθρωπον; Ναί, φησί, καί οὐχ ἁπλῶς εἶπε γῆν, ἀλλά, Χοῦν, ὡς ἂν εἴποι τις, αὐτῆς τῆς γῆς τό λεπτότερον καί ἀτιμότερον...», *Ιωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς τήν Γένεσιν, Ὁμιλία IB'*, PG 53, 102D.

¹⁶ Ν. Μπρατσιώτου, *Ανθρωπολογία της Παλαιάς διαθήκης I, Ο άνθρωπος ως Θεῖον δημιούργημα*, (Αθήνα, 1996), σ. 29. Π. Μπρατσιώτου, «Ἡ περί θεώσεως του ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν ἐλλήνων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας», *Κοινωνία* τ.1, 1993, σ. 14-27, *ειδικ.* σ. 23.

¹⁷ *Ιω. Ζηζιούλα, Μητρ. Περγάμου, Ἑλληνισμός και Χριστιανισμός, ἡ συνάντηση των δύο κόσμων*, (Αθήνα: εκδ. Αποστολική Διακονία, 2003), σ. 40-49, 92-98, 122-140.

Ο Μητροπολίτης Περγάμου αναλύοντας τα σχετικά βιβλικά χωρία της δημιουργίας του ανθρώπου, επισημαίνει την άπειρη αγάπη και αγαθότητα του Τριαδικού Θεού και του ενεφύσησε τη δυνατότητα του λόγου και την ελεύθερη επιλογή προς την οντολογική του τελείωση, δηλαδή να γίνει κατά χάριν υιός του Θεού¹⁸. Ο άνθρωπος έχει την ευκαιρία μέσω της ενανθρωπήσεως του Υιού και Λόγου του Θεού, με την ευδοκία του Αγίου Πνεύματος και της δικής του συνεργείας να μπορεί να συμμετέχει στη ζωοποιό σχέση κοινωνίας με το Θεό, ώστε να πετύχει την ολοκλήρωση του προσώπου του, της οντολογίας του προσώπου¹⁹.

Η απόλυτη οντολογία του προσώπου βρίσκει την εφαρμογή της με την είσοδο του ανθρώπου και τη μετοχή του μέσα στην Εκκλησία²⁰. Με τη μυστηριακή ζωή μέσα στην Εκκλησία ο άνθρωπος ενώνεται με τους άλλους χριστιανούς και με το Θεό, έτσι αγιάζεται και οικειοποιείται τις συνέπειες της σωτηριώδους Θείας Οικονομίας που πηγάζουν μέσα από την ενανθρώπιση του Ιησού Χριστού²¹.

Άλλωστε, μέσα από την ενανθρώπιση αλλά και τη συνέχεια μέσα από το θείο πάθος, ο απαθής Θεός με βάση την παθητή ανθρώπινη φύση του μετέχει στο τραγικό της ανθρώπινης φύσεως, την οποία σώζει όχι μόνο με έναν ευσεβιστικό και ηθικιστικό τρόπο ζωής αλλά προσφέρει σωτηρία στον άνθρωπο οντολογικά, δηλαδή υπαρξιακά και όχι «ηθικιστικά ή ευσεβιστικά»²².

Εν κατακλείδι, η υπόσταση ταυτίζεται με το πρόσωπο στον εκάστοτε άνθρωπο και έτσι έχουμε την υπόσταση του όντος. Ο Ζηζιούλας στο σημείο αυτό σημειώνει ότι «τα όντα δεν ανάγουν πλέον το είναι καθ' εαυτό αλλά εις το πρόσωπον, το οποίο συνιστά ακριβώς το είναι, δηλαδή κάνει τα όντα να είναι όντα και όχι απλώς να φαίνονται»²³.

¹⁸ Ιωάννου Δαμασκηνού, Έκδοσις Ακριβής της Ορθοδόξου Πίστεως 14, PG 94, 860B: «πάντα ταῦτα καὶ τοιαῦτα φύσει ἔχει οὐκ ἄλλοθεν εἰληφύια, ἀλλ' αὐτὴ μεταδιδούσα παντὸς ἀγαθοῦ τοῖς οἰκείοις ποιήμασι κατὰ τὴν ἐκάστου δεκτικὴν δύναμιν.»· Ο.π., 86, PG 94, 1136C-1137A: «Πάντα μὲν οὖν τὰ ὑπ' αὐτοῦ γεγνημένα κοινωνοῦσι τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος κατὰ τὸ εἶναι· αὐτὸς γάρ ἐστι τοῖς πᾶσι τὸ εἶναι, ἐπεὶ ἐν αὐτῷ εἰσι τὰ ὄντα, οὐ μόνον ὅτι αὐτὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι αὐτὰ παρήγαγεν, ἀλλ' ὅτι ἡ αὐτοῦ ἐνέργεια τὰ ὑπ' αὐτοῦ γεγνημένα συντηρεῖ καὶ συνέχει· ἐκ περισσοῦ δὲ τὰ ζῶα· κατὰ τε γὰρ τὸ εἶναι καὶ κατὰ τὸ ζῆναι μετέχειν κοινωνοῦσι τοῦ ἀγαθοῦ. Τὰ δὲ λογικὰ καὶ κατὰ τὰ προειρημένα μὲν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ λογικόν, καὶ ταῦτα μᾶλλον· οἰκειότερα γάρ πῶς εἰσι πρὸς αὐτόν, εἰ καὶ πάντων οὗτος ὑπέρεκειται ἀσυγκρίτως»·

¹⁹ Θ. Αμπατζίδη, «Η οντολογία του προσώπου και το δόγμα της Αγίας Τριάδος: Μία σύγχρονη ανάγνωση των Καππαδοκών από τον Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα», στο συλλ. τόμο: Καλαϊτζίδη Π. - Ασπρούλη Ν. (επιμ.), Πρόσωπο, Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού σε ορθόδοξη και οικουμενική προοπτική, Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα, (Βόλος: Εκδοτική Δημητριάδης, 2016), σ. 173-206, ειδικ. σ. 178.

²⁰ Ιω. Ζηζιούλα, Μητρ. Περγάμου, Ελληνισμός και Χριστιανισμός, η συνάντηση των δύο κόσμων, (Αθήνα: εκδ. Αποστολική Διακονία, 2003), σ. 40-48, 93-96, 122-137.

²¹ Ν. Ματσούκα, Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β': Έκθεση της ορθόδοξης πίστης, (Θεσσαλονίκη: εκδ. Πουρναρά, 2009). σ. 464-475. Βασιλείου Καισαρείας, Ομιλίες Εἰς τὴν Ἑξαήμερον, Ομιλία α', PG 29-32.

²² Ο.π.

²³ Ιω. Ζηζιούλα, Μητρ. Περγάμου, Από το Προσωπείον εις το Πρόσωπον. Η συμβολή της Πατερικής Θεολογίας εις την έννοιαν του Προσώπου, (Αθήνα 2003), σ. 197, 323.

2.3. Ποιο είναι το αγιογραφικό ανθρωπολογικό πρότυπο;

Το αγιογραφικό ανθρωπολογικό πρότυπο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το Τριαδολογικό. Η εικόνα του ανθρωπολογικού προτύπου πρωτίστως θεμελιώνεται αγιογραφικά μέσα από την Τριαδολογία που υπάρχει η περιχώρηση των θείων Προσώπων και η κοινωνία μεταξύ τους. Στην Αγία Γραφή τονίζεται ότι πρέπει να υπάρχει η κοινωνία του ανθρώπου με τον συνάνθρωπο. Να αγαπάτε τον πλησίον σας ακόμα και αν αυτός είναι ο εχθρός σας²⁴ σημειώνει ο Χριστός στο κήρυγμά του, γιατί αυτό δημιουργεί το πλήρες ανθρωπολογικό πρότυπο.

Ο άνθρωπος βρίσκει τον πραγματικό σκοπό της δημιουργίας του, το αληθινό του είναι μέσα από τους άλλους. Ο άνθρωπος μιμούμενος το Χριστό, τον ακολουθεί στο πάθος και στην αναστάσή Του. Ο Χριστός ανέβηκε στο σταυρό για να σώσει τον άνθρωπο. Με τη θυσία προς τον άλλο, ο χριστιανός νεκρώνει τον παλαιό άνθρωπο και υιοθετεί τον καινούριο τον αναγεννημένο τον εν Χριστώ²⁵.

Κεφάλαιο Γ': Ουσία και Πρόσωπο κατά τη θεολογία των Καππαδοκών

3.1. Η θεολογία των Καππαδοκών Πατέρων περί ουσίας και προσώπου

Ο Μέγας Αθανάσιος χρησιμοποιούσε τους όρους φύση, ουσία υπόσταση, ίδιον και κοινό ως συνώνυμα πράγμα που μπερδευε πολύ τον αναγνώστη του. Έτσι ο Αθανάσιος σημείωνε:

«Ἡ δὲ ὑπόστασις οὐσία ἐστὶ, καὶ οὐδὲν ἄλλο σημαινόμενον ἔχει ἢ αὐτὸ τὸ ὄν· ὅπερ Ἱερεμίας ὑπαρξὶν ὀνομάζει λέγων· Καὶ οὐκ ἦκουσαν φωνὴν ὑπάρξεως. Ἡ γὰρ ὑπόστασις καὶ ἡ οὐσία ὑπαρξίς ἐστιν. Ἔστι γὰρ καὶ ὑπάρχει. Τοῦτο νοῶν καὶ ὁ Παῦλος, ἔγραψεν Ἑβραίοις· Ὅς ὢν ἀπαύγασμα τῆς δόξης, καὶ χαρακτὴρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ»²⁶.

Η θεολογία των Καππαδοκών Πατέρων υπήρξε αρκετά ρηξικέλευθη ως προς την ορολογία τους κατά τον 4ο αιώνα. Αρχικά κατανόησαν ότι έπρεπε να ξεχωρίσουν τους όρους φύση, ουσία και πρόσωπο. Έτσι ταυτίζουν τον όρο πρόσωπο με τον όρο υπόσταση²⁷. Με αυτό τον τρόπο, η λέξη πρόσωπο απαλλάσσεται από την υποψία για τυχόν όρο που μεταφέρει τη Σαββελιανική αιρετική διδασκαλία, και αποκτά οντολογικό περιεχόμενο²⁸.

²⁴ Λουκ. 6: 31-36.

²⁵ Σ. Δεσπότης, «Φιλοσοφική Ηθική και Χριστιανική Ηθική», στο Αντωνόπουλος Α., κ.ά., Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας: Διαχρονικές Συνιστώσες της Χριστιανικής Θεολογίας στην Ορθοδοξία, τ. Γ', (Πάτρα: ΕΑΠ, 2008), σ. 155-217, ειδικ. σ. 205

²⁶ Αθανασίου Αλεξανδρείας, Τῶν κατ' Αἰγυπτὸν καὶ Λιβύην Ἐπισκόπων Ἐνενηκοντῆ καὶ τοῦ Μακαρίου Ἀθανασίου κατὰ Ἀριανῶν πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ τιμιωτάτους Ἐπισκόπους, PG 26, 1036B.

²⁷ Χρ. Γιανναρά, Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρως, 4η ἐκδόση, (Αθήνα: ἐκδόσεις Δόμος), 1987, σ. 33

²⁸ Γρηγορίου Ναζιανζηνού, Περί τῆς ἁγίας Τριάδος, (λατινιστί), PG 35, 97-99. Του ιδίου, Λόγοι Θεολογικοὶ Α'-Ε', J. Barbel, Gregor von Nazianz. Die fünf theologischen Reden, pub Patmos-

Ο Βασίλειος Καισαρείας έγραψε ειδική επιστολή προς τον αδελφό του Γρηγόριο Νύσσης για την ενωτική διάκριση που υφίσταται μεταξύ ουσίας και υποστάσης²⁹. Στο σημείο αυτό ο Σεβασμιώτατος Ιωάννης Ζηζιούλας σημειώνει:

«Ο όρος υπόστασις ξεχώρισε από αυτόν της ουσίας και ταυτίζεται στο εξής με τον όρο πρόσωπο. Αυτό όμως είναι ένας όρος σχέσης και ως τέτοιος υιοθετήθηκε από την τριαδολογική θεολογία. Έτσι για πρώτη φορά ένας όρος σχέσης μπήκε στην οντολογία, ενώ συγχρόνως μία οντολογική κατηγορία, όπως η υπόστασις εμφανίστηκε στις κατηγορίες σχέσης για την ύπαρξη. Η ύπαρξη και η ύπαρξη σε σχέση απέκτησαν έτσι την ίδια σημασία. Για την ύπαρξη ενός ανθρώπου ή ενός πράγματος είναι συγχρόνως απαραίτητα δύο πράγματα: Η ύπαρξη καθ' εαυτήν (υπόστασις) και η ύπαρξη σε σχέση (δηλαδή η ύπαρξη ενός προσώπου). Μόνο στη σχέση εμφανίζεται αυτή η ταύτιση στην οντολογική της σημασία και όταν μία σχέση δεν περιέκλειε μία τέτοιου είδους, οντολογικά σημαντική, ταυτότητα δεν μπορούσε να ήταν σχέση. Αναμφίβολα πρόκειται εδώ για μία οντολογία, η οποία προέρχεται από την ύπαρξη του Θεού»³⁰.

Όσον αφορά στη χρήση των όρων ουσία και πρόσωπο στη δημιουργία του ανθρώπου είναι χαρακτηριστικό αυτό που επισημαίνει ο Γρηγόριος Νύσσης. Ο ιερός Πατήρ σημειώνει στο έργο του «Περί κατασκευής του ανθρώπου» ότι ο θεός δημιούργησε πρώτα τον άνθρωπο και στη συνέχεια κάνει λόγο για την πρόοδο στη διαμόρφωση των φύλων του άνδρα και της γυναίκας:

«Οὐκοῦν διπλὴ τίς ἐστὶν ἡ τῆς φύσεως ἡμῶν κατασκευῆς, ἥ τε πρὸς τὸ θεῖον ὡμοιομένη, ἥ τε πρὸς τὴν διαφορὰν ταύτην διηρημένην. Τοιοῦτον γάρ τι ὁ λόγος ἐκ τῆς συντάξεως τῶν γεγραμμένων αἰνίττεται, πρῶτον μὲν εἰπὼν ὅτι ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, «κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν, πάλι δὲ

Verlag, Dusseldorf 1963. Τοῦ ἰδίου, Ἐπιστ. PA' καὶ PB' - Πρὸς Κληδόνιον πρεσβύτερον κατὰ Ἀπολλινάριον, P. Gallay, Gregoire de Nazianze. Lettres theologiques, SC 208, pub. Cerf, Paris 1974, pp. 36-84 (=PG 37, 176-199). Τοῦ ἰδίου, Ἐπιστ. ΣΒ' - Πρὸς Νεκτάριον Κωνσταντινουπόλεως, P. Gallay, Gregoire de Nazianze. Lettres theologiques, SC 208, pub. Cerf, Paris 1974, pp. 86-94 (=PG 37, 329-332). Επίσης σχετικά βλ. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς Θεοὺς πρὸς Ἀβλάβιον, F. Mueller, Gregorii Nysseni opera, vol. 3.1, pub. Brill, Leiden 1958, pp. 37-57 (=PG 45, 116-134). Τοῦ ἰδίου, Πρὸς Εὐνόμιον Ἀντιρρητικοὶ Λόγοι IB', W. Jaeger, Gregorii Nysseni opera, vols. 1.1, 2.2, pub. Brill, Leiden 1960. Ο Κ. Σκουτέρης σημειώνει: «Η υπόστασις παίρνει τον χαρακτήρα της αριστοτελικῆς έννοιᾶς ουσία πρώτη: αναφέρεται στην ατομικὴ ετερότητα, εἶναι ἡ συγκεκριμένη ύπαρξη. Εὖν ἡ ουσία ανταποκρίνεται στην αριστοτελική ουσία δευτέρα: εἶναι το γενικό, το καθολικό είδος», Κ. Β. Σκουτέρη, Ιστορία Δογμάτων, τόμος 2ος, Ἀθήνα 2004, σ. 350.

²⁹ Βασίλειος Καισαρείας, Ἐπιστ. 38, ed. Y. Courtonne, Paris 1957, vol. 1

³⁰ Βασιλείου Καισαρείας, Επιστολή. 38,2, PG 45, 337. Ιω. Ζηζιούλα, μητρ. Περγάμου, «Αλήθεια και Κοινωνία, υπό τη θεώρηση των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας», Αποστολική Διακονία, http://www.apostoliki-diakonia.gr/gr_main/catechism/theologia_zoi/themata.asp?cat=dogma&contents=contents_alltheiakaikoinonia.asp&main=EK_11&file=11.1.htm (Ημ. Ανάκτησης 15 Ιανουαρίου 2022).

τοῖς εἰρημένοις ἐπαναγαγόν, ὅτι «ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς», ὅπερ ἄλλοτριον τῶν περὶ Θεοῦ νοουμένων ἐστίν... Διὰ τοῦτο ὁ εἰδὼς τὰ πάντα πρὶν γενέσεως αὐτῶν, καθὼς φησιν ἡ προφητεία, ἐπακολουθήσας, μᾶλλον δὲ προκατανοήσας τῇ προγνωστικῇ δυνάμει, πρὸς ὅτι ῥέπει κατὰ τὸ αὐτοκρατές τε καὶ αὐτεξούσιον τῆς ἀνθρωπίνης προαιρέσεως ἡ κίνησις»³¹.

Εν κατακλείδι, ἡ χρήση των ὁρων οὐσία καὶ πρόσωπο στὴν χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία των Καππαδοκῶν βασιζέται στὴ διάκριση οὐσίας καὶ πρόσωπο στὸν Τριαδικό Θεό.

«Τὸ «πρόσωπο» λοιπόν, εἰάν ἐννοηθεῖ ὡς διακεχωρισμένη ὑπόσταση ἐναντὶ των υπολοίπων ὁμοειδῶν τῆς, ὡς δηλαδὴ μία ἀνεξάρτητη προσωπικότητα, εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένο με τὴν ετερότητα. Ωστόσο, ἡ κατεξοχὴν διάσταση τοῦ «προσώπου» εἶναι ἡ ἐνότητα, ἡ σχέση τὴν ὁποία διαμορφώνει με τὸν συνάνθρωπο καὶ με τὸν Θεό, γενικότερα, με τὸ κοινωνικό, ἀλλὰ καὶ με τὸ φυσικό περιβάλλον, καθὼς ἡ ὑπαρξὴ τοῦ δεν εἶναι μόνον ἀτομική, ἀλλὰ κοινωνική. Ἐπίσης, ἡ ἐνότητα τοῦ «προσώπου» ἀναφέρεται καὶ στὴν ἴδια τὴν ὑπόστασή τοῦ, καθὼς αὐτὸ ἀποτελεῖ μία ἐνότητα βιολογικῶν, ψυχολογικῶν καὶ ἠθικῶν στοιχείων, τὰ ὁποία συνυπάρχουν ἀρμονικὰ μεταξύ τους, συνθέτοντας τὸ «ἀτομικὸν ὅλον»»³².

3.2. Ἡ ἀντίληψη τοῦ Ὁρθόδοξου χριστιανισμοῦ τῆς Ανατολῆς περὶ ἐλευθερίας καὶ ἀνθρώπινης αὐτονομίας

Ὁ ἄνθρωπος πλάστηκε «κατ' εἰκόνα» τοῦ Θεοῦ ἀρα ἔχει λογικὴ καὶ ἐλευθερία βούλησης, αὐτεξούσιο. Τὸ τελευταῖο ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπο νὰ ἀκολουθήσῃ τις ἐντολές τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ πετύχει τὴ θέωση, πού εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς δημιουργίας τοῦ. Μέσω τῆς καλῆς χρήσης τοῦ αὐτεξουσίου ὁ ἄνθρωπος θὰ κατορθώσει νὰ ξεπεράσῃ τὴν πτωτικὴ φύση τοῦ καὶ νὰ γίνῃ ἀποδέκτης τῆς ἀντικειμενικῆς σωτηρίας πού τοῦ προσέφερε ὁ Κύριος με τὴν ἐνανθρώπησή Του, τὸ Σταυρικὸ Του θάνατο καὶ τὴν Ἀνάστασή Του,

«Τίνα τοίνυν αὐτοῦ τε τοῦ θείου καὶ τοῦ πρὸς τὸ θεῖον ὡμοιομένον τὴν διαφορὰν καθορώμεν; Ἐν τῷ, τὸ μὲν ἀκτίστως εἶναι, τὸ δὲ διὰ κτίσεως

³¹ Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ κατασκευῆς τοῦ Ἀνθρώπου, Ε.Π.Ε., Σὺς τόμος, σ. 118, 122.

³² Α.Γ. Μελισσάρης, «Ἡ Ὁρθοδοξία καὶ ἡ κατάφαση τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου», στὸ Χ. Τερέζης, Α. Μελισσάρης, κ.ά., Ἡ Ὁρθοδοξία ὡς πολιτιστικὸ ἐπίτευγμα καὶ τὰ προβλήματα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, τ. Β', (Πάτρα: ΕΑΠ 2002), σ. 59-78. Β. Θεμὸς & Α. Αὐγουστίδης, «Ἡ Ὁρθοδοξία καὶ ἡ ψυχολογία», στὸ Χ. Τερέζης, Α. Μελισσάρης, κ.ά., Ἡ Ὁρθοδοξία ὡς πολιτιστικὸ ἐπίτευγμα καὶ τὰ προβλήματα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, τ. Β', (Πάτρα: ΕΑΠ 2002), σ. 113-121. Β. Παπακώστας, Ἡ Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἀνθρωπολογία περὶ τοῦ «προσώπου» στὸ μεταπαράδειγμα των ἐπιστημῶν τῆς φροντίδας υγείας, (Πάτρα: ΕΑΠ, 2020), σ. 31-32.

ὑποστήναι. Ἡ δὲ τῆς τοιαύτης ιδιότητος διαφορὰ πάλιν ἐτέρων ιδιωμάτων ἀκολουθίαν ἐποίησεν. Συνομολογεῖται γὰρ πάντῃ τε καὶ πάντως, τὴν μὲν ἄκτιστον φύσιν καὶ ἄτρεπτον εἶναι καὶ αἰὶ ὡσαύτως ἔχειν, τὴν δὲ κτιστὴν ἀδύνατον ἄνευ ἀλλοιώσεως συστήναι. Αὕτῃ γὰρ ἢ ἐκ τοῦ μὴ ὄντως εἰς τὸ εἶναι κατὰ τὸ θεῖον βούλημα μεθιστάμενον»³³.

Μετά την πτώση του Αδάμ αμαυρώθηκε το αυτεξούσιο και ο άνθρωπος ενώ γνωρίζει το ὀρθό ἐπιλέγει να πράξει το λάθος απομακρυνόμενος συνεχῶς ἀπὸ το δημιουργό του. Ο ἄνθρωπος εἶναι υπεύθυνος σαν λογικό ὄν για τις πράξεις του και τίποτα, οὔτε αστέρια, οὔτε τύχη, οὔτε κισμέτ και κάρμα μποροῦν να ορίσουν το μέλλον. Ο μόνος υπεύθυνος εἶναι ο ἴδιος και η χρήση του αυτεξουσίου του.

Ο Θεός μπορεί να προβλέπει την χρήση του αυτεξουσίου του ἀνθρώπου, την οποία θα εφαρμόσει ο ἄνθρωπος. Ο τελευταῖος φέρει την ευθύνη για τα αποτελέσματα των ἐλεύθερων ἐπιλογών του. Ο Θεός ἤξερε ὅτι ο ἄνθρωπος θα κάνει κακή χρήση του αυτεξουσίου του, ὁμως αν του το στερούσε δεν θα τον ἐπλάθε τον ἄνθρωπο κατ'εἰκόνα του οὔτε θα μπορούσε να πετύχει το καθ' ὁμοίωσιν³⁴.

Κεφάλαιο Δ' : Διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις για το τι εἶναι ἄνθρωπος

Η Βίβλος και οι πατέρες δέχονται τη δημιουργία του ἀνθρώπου ἀπὸ το Θεό. Φυσικά, υπάρχουν και ἄλλες θεωρίες σχετικά με τη δημιουργία του ἀνθρώπου. Οι Ἴωνες φιλόσοφοι προσέγγισαν τη δημιουργία και την ἐξέλιξη της ζωῆς ἀπὸ την ἰλὺ της θάλασσας³⁵. Αργότερα ο Αριστοτέλης ισχυρίστηκε ὅτι η ζωὴ προέρχεται ἀποκλειστικά ἀπὸ τον ἄνδρα. Με το πέρασμα του χρόνου ἀκούστηκαν πολλές λανθασμένες θεωρίες.

Τὴν εποχὴ των Καμὺ και Παστέρ καταρρίφθηκε ἡ ὑπαρξὴ της ζωῆς μέσω ἀβιογένεσης, υποστηρίζονταν ὅτι ἡ ζωὴ προέρχεται πάντα ἀπὸ μία ἄλλη ὑπάρχουσα μορφή ζωῆς³⁶. Ο Λαμάρκ ἀργότερα υποστήριξε ὅτι ἡ ἐξέλιξη των ὄντων ἀποτελεῖ μία συνεχὴ πορεία, χωρίς κανένα εἶδος ἀπὸ οργανισμούς να εξαφανίζεται. Ο Κιουβέρ ἀνασκεύασε τη θεωρία του Λαμάρκ, θεωρία του Μετασχηματισμοῦ, σημειώνοντας ὅτι δεν μπορεί να ὑπάρχει γραμμικὴ ἐξέλιξη. Στη συνέχεια, ο Δαρβίνος μίλησε για τη θεωρία του, «βάση πρὸς συζήτηση» που δημιούργησε της θεωρία της ἐξέλιξης. Με βάση αὐτὴν θεωρία, «τα εἶδη δεν δημιουργοῦνται οὔτε ἀπὸ την ἐπιθυμία τους (Λαμάρκ), οὔτε ἀπὸ την ἐπίδραση του περιβάλλοντος. Ἐπίσης ὅτι τα ζῶα ἐξε-

³³ Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ κατασκευῆς του ἀνθρώπου, Ε.Π.Ε., Σος τόμος, σ. 130.

³⁴ Γρηγορίου Παλαμά, Ομιλία 41, PG 151, 517C-520A.

³⁵ Μ. Τύπας, «Θεωρίες της Εξελίξεως», χ.χ., σ. 11

³⁶ Ό.π.

λίσσονται και άλλα προχωρούν σε νέους τύπους, ενώ άλλα σταματούν»³⁷. Η θεωρία του Δαρβίνου βρήκε φανατικούς υποστηρικτές και άλλους που αντιτάχθηκαν σε αυτήν.

Το 1860 ο Μέντελ αναφέρεται μέσω πειραμάτων στη θεωρία της κληρονομικότητας. Οι Fisher, Haidane και Weight συνδυάζουν τη θεωρία του Δαρβίνου με εκείνη του Μέντελ δημιουργώντας το Νεο-δαρβινισμό. Ο τελευταίος αντικαθίσταται από την Σύγχρονη δαρβινική θεωρία.

Στο σημείο αυτό θα αναφέρω κάτι που μαθαίναμε στην Απολογητική του Τρεμπέλα όταν υπήρξα φοιτητής στη Θεολογική Σχολή. Σχετικά με την επιστήμη και τη θρησκεία για τη δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου δεν πρέπει να υπάρχει σύγκρουση, γιατί η θρησκεία ερευνά το ποιος και η επιστήμη το πώς.

Κεφάλαιο Ε: Η ευθανασία για τον σημερινό ορθόδοξο χριστιανό.

Η ευθανασία αποτελεί ένα σημαντικό ζήτημα των τελευταίων ετών, το οποίο έχει πολλούς επικριτές αλλά και αρκετούς υποστηρικτές. Ο θάνατος είναι ένα αναπόφευκτο γεγονός για όλους τους ανθρώπους και ιδιαίτερα για τους χριστιανούς. Η Ε. Kubler-Ross υπογραμμίζει:

«Ο θάνατος δεν είναι εχθρός για να νικηθεί ή φυλακή για να την αποφύγουμε. Είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής μας που δίνει νόημα στην ανθρώπινη ύπαρξη. Οριοθετεί τη διάρκειά μας στη ζωή και μας κεντρίζει, όσο έχουμε τον καιρό, να δημιουργούμε»³⁸.

Ο θάνατος, το φοβερότερο μυστήριο, αποτελεί το χωρισμό της ψυχής του ανθρώπου από το σώμα του σύμφωνα με τη θεία βούληση³⁹. Στην ευθανασία η θεία βούληση αντικαθίσταται από την ανθρώπινη, πράγμα που φέρνει στην επιφάνεια μία διαλεκτική με επιχειρήματα υπέρ ή κατά και προβληματισμούς. Το γεγονός της ευθανασίας δεν αποτελεί ένα φαινόμενο που εμφανίστηκε τους δύο τελευταίους αιώνες, το συναντάμε ήδη από τον 1ο αιώνα π.Χ. Συγκεκριμένα, ο Στράβων ο γεωγράφος, όταν επισκέφτηκε την Κέα (Τζιά) κάνει αναφορά για τον Νόμο της Ιουλίδας που εφαρμοζόταν ήδη από τον 4ο μ.Χ. αιώνα και γράφει σχετικά: «προσέτατε γάρ, ως έοικε, ό νόμος τούς υπέρ έξήκοντα έτη γεγονότας κωνειάζεσθαι και τοῦ διαρκείν τοῖς άλλοις τήν τροφήν»⁴⁰.

³⁷ Ό.π., σ. 13.

³⁸ Ε. Kubler-Ross Ο θάνατος το τελικό στάδιο της εξέλιξης, μτφρ. Φ. Π. Βραχάς, (εκδ. Δίοδος, Ταμασσός 1988), σ. 7.

³⁹ «Όντως φοβερώτατον, τό τοῦ θανάτου μυστήριον, πῶς ψυχή ἐκ τοῦ σώματος, βιαίως χωρίζεται ἐκ τῆς ἁρμονίας, καί τῆς συμφυΐας ὁ φυσικώτατος δεσμός, θείῳ βουλήματι ἀποτέμνεται», «Ακολουθία εἰς κεκοιμημένους», Μικρόν Ευχολόγιον, εκδ. Αποστολικῆς Διακονίας, Αθήνα 2003, σ. 247.

⁴⁰ Στράβων, Γεωγραφικά, βιβλίο Ι, 5: Κυκλαδικά: Σποράδες. Α. Πετροπούλου, «Αρχαίες Πρακτικές ευθανασίας: Κέα και Μασσαλία» στο Ευθανασία: η σημαντική του καλού θανάτου, (σ. 9-31),

Στη σημερινή εποχή υπάρχει μία διχογνωμία σχετικά με το τι είναι καλός θάνατος (ευ-θάνατος = ευθανασία) για την επιστήμη και τι είναι καλός θάνατος για τη ορθόδοξη χριστιανική θεολογία. Για την επιστήμη η ευθανασία, δηλαδή ο καλός θάνατος είναι ο ανώδυνος θάνατος, για την Εκκλησία είναι ο θάνατος που έρχεται κατόπιν της κατάλληλης πνευματικής προετοιμασίας⁴¹, δηλαδή μετάνοιας, εξομολογήσεως και συμμετοχής στη Θεία Ευχαριστία. Επιστημονικά ο όρος ευθανασία χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στο Μεσαίωνα από τον Φράνσις Μπέικον (1561-1626). Αυτός υιοθέτησε την άποψη του Σουετώνιου που εξέφρασε στο έργο «*Η Ζωή του Καίσαρα – Ο θεός Αύγουστος*». Ο Μπέικον σημειώνει ότι η αποστολή της ιατρικής επιστήμης είναι όχι μόνο να θεραπεύει αλλά και να οδηγεί τον ασθενή, εφόσον δεν υπάρχει θεραπεία, στον ανώδυνο θάνατο με εύκολο τρόπο⁴².

Η ευθανασία διακρίνεται σε παθητική ή έμμεση, ενεργητική ή άμεση και σε ευγονική- κοινωνική ευθανασία. Κατά την παθητική ευθανασία δεν παρέχεται καμία ιατρική βοήθεια στον ασθενή, είτε υπάρχουν παραλείψεις στην ιατρική φροντίδα προς τον ασθενή είτε υπάρχει απόσυρση των θεραπειών, των φαρμάκων ή της μηχανικής υποστήριξης. Έτσι ο ασθενής «*αφήνεται στην τύχη του*» και στις δικές του δυνάμεις για να επιβιώσει⁴³. Παράλληλα κατά την ενεργητική ευθανασία ο θάνατος επέρχεται είτε από αίτημα του ίδιου του ασθενούς είτε ενός άλλου προσώπου. Υπάρχουν, δηλαδή, δύο είδη ενεργητικής ευθανασίας: η εκούσια, που λαμβάνει χώρα κατόπιν αιτήματος του ίδιου του ασθενούς και η ακούσια ενεργητική κατά την οποία ένας συγγενής ή φίλος του ασθενούς ή ακόμα και ο ίδιος ο γιατρός αποφασίζουν χωρίς την ομόφωνη άποψη του ασθενούς, αφού ο τελευταίος δεν είναι σε θέση να εκφράσει τη θέλησή του σχετικά με το αν επιθυμεί να ζήσει ή να πεθάνει⁴⁴. Κατά την εκούσια ευθανασία, ο θάνατος αποτελεί για τον άνθρωπο μία απελευθέρωση από μία άσχημη κατάσταση που βρίσκεται είτε φυσικά είτε ηθικά. Η ενεργητική ευθανασία καταδικάζεται από την πλειονότητα των κρατών και απαγορεύεται νομικά ως αυτοκτονία ή ως δολοφονία⁴⁵.

Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2000), σ. 11.

⁴¹ «Χριστιανὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς ἡμῶν, ἀνώδυνα, ἀνεπαίσχυντα, εἰρηνικά, καὶ καλὴν ἀπολογίαὶν τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ, αἰτησώμεθα», Ιωάννου Χρυσοστόμου, Περὶ τῆς θείας Λειτουργίας. http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/prayers/service_liturgy_translation.htm, Σπ. Αθανασοπούλου – Κυπρίου, Στ. Γιαγκάζογλου, Α. Μαρὰς, *Η Ορθοδοξία ως πολιτιστικό επίτευγμα και τα προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου*, ΕΑΠ, Πάτρα 2004, σ. 183.

⁴² I. Dowbiggin, *A Concise History of Euthanasia: Life, Death, God, and Medicine*, (USA 2007), p. 23-24.

⁴³ G. Stuart, W. Curter & T. Demy, *Suicide and Euthanasia*, (Grand Rapids: Kregel Publications, 1998), p. 23-24. Α. Β. Αβραμίδη, «Ευθανασία και... «Ευθανασία» (εκτός και εντός εισαγωγικών)», http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/pastoral/avramidis_efthanasia.html (Ημ. Ανάκτησης 5 Μαρτίου 2019).

⁴⁴ Ό.π.π.

⁴⁵ Ό.π.π.

Η ευγονική-κοινωνική ευθανασία προκαλεί το θάνατο σε ανθρώπους που είναι ανάπηροι σωματικά ή πνευματικά προκειμένου η κοινωνία να συνεχίζει να υπάρχει με μέλη της που δεν της είναι χρήσιμα. Τέτοιου είδους ευθανασία έχουμε στην αρχαία Σπάρτη, που έριχναν στον Καιάδα τα άρρωστα – ανάπηρα παιδιά, στο Νταχάου που αρχικά θανατώνονταν με βάση την εντολή του Χίτλερ όλοι οι ανήμποροι άνθρωποι. Σήμερα, στο πλαίσιο αυτό της ευγονικής ευθανασίας συμπεριλαμβάνονται και οι εκτρώσεις – διακοπή κύησης, όταν διαπιστωθεί με εξετάσεις ότι το παιδί δεν είναι αρτιμελές ή φέρει ένα παραπάνω χρωμόσωμα⁴⁶.

Τι είναι όμως η ευθανασία για τον ορθόδοξο χριστιανό; Αρχικά θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο θάνατός κατά τον Ιωάννη το Χρυσόστομο είναι κακός μόνο όταν βρίσκει τον άνθρωπο μέσα στην αμαρτία⁴⁷. Για τον Χριστιανό, η ενεργητική ευθανασία αποτελεί άμεση μορφή αυτοκτονίας ή υποβοηθούμενη αυτοκτονία, όταν συναινεί ο ίδιος ο ασθενής ή είναι φόνος, όταν λαμβάνει χώρα χωρίς τη θέληση του. Η παθητική ευθανασία θεωρείται και ως φόνος⁴⁸.

Τόσο στην Παλαιά Διαθήκη όσο και στην Καινή η «ευθανασία», δηλαδή εκούσιος θάνατος, θεωρείται θανάσιμο αμάρτημα και είναι καταδικαστέα, αφού υπεύθυνος για τη ζωή και το θάνατο του κάθε ανθρώπου είναι μόνο ο Θεός⁴⁹. Επιπλέον, η Εκκλησία καταδικάζει και το εισηγητικό μαρτύριο, δηλαδή «την απρόκλητη δηλαδή επιδίωξη χριστιανών να μαρτυρήσουν μόνοι τους»⁵⁰.

Ως επιστέγασμα αυτού του κεφαλαίου θα τολμούσαμε να πούμε ότι η «ευθανασία» είναι όχι μόνο καταδικασμένη από την χριστιανική ορθόδοξη θεολογία αλλά και από τη φιλοσοφία. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την άποψη του σπουδαίου καθηγητή φιλοσοφίας και ακαδημαϊκού του Ι. Θεοδωρακόπουλου που το 1961 στο λόγο που εκφωνεί στην Ελληνική Εταιρεία Ευγονική:

«Ιωάννη Θεοδωρακόπουλου, ο οποίος μιλώντας το 1961 στην Ελληνική Εταιρεία Ευγονικής είχε αναρωτηθεί: «Μπορούμε από οίκτο να δεχτούμε την ευθανασία; Και η απάντησή του ήταν: ΟΧΙ! Άλλο οίκτος και άλλο φιλανθρωπία, τόνισε, που σημαίνει ότι ο άνθρωπος στη γλώσσα της φιλοσοφίας έχει απόλυτη αξία, συνεπώς είναι απαραίτητος και στο θάνατό

⁴⁶ Α. Γ. Κεσελόπουλου, Εκ του θανάτου εις την ζωήν, Θεολογική προσέγγιση στις προκλήσεις της βιοηθικής, (εκδ. Π. Πουρναρά 2009), σ.180. Ι. Ευαγγέλου, Το πρόβλημα της Ευθανασίας, (εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1999), σ. 27.

⁴⁷ Ιωάννου Χρυσοστόμου, Εις ανδριάντας, 5,2, PG 49, 71-2.

⁴⁸ Γ. Ι. Μαντζαρίδη, Χριστιανική Ηθική, τ. 2, (εκδ. Ιερά Μονή Βατοπαιδίου, Άγιο Όρος, 2015,) έκδ. 3η, σ. 670.

⁴⁹ Όπ.π. Ε. Πρωτοπαπαδάκη, Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική, (εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2002), σ. 29.

⁵⁰ Δ. Α. Δρίτσα, Δ. Ν. Μόσχου, & Στυλ. Α. Παπαλεξανδροπούλου, Χριστιανισμός και Θρησκευματα, Β' Γεν. Λυκείου, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα, ebook, <http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-B126/498/3241,13164/> (Ημ Ανάκτησης 5 Μαρτίου 2019)

του. Σε αντίθετη περίπτωση οι συνέπειες είναι φρικτές. Αρκεί, λέει, να σκεφτεί κανείς, τι μπορεί να γίνει, από τη στιγμή που θα καταργήσουμε την απόλυτη αξία του ανθρώπου»⁵¹.

Κεφάλαιο Στ: Οι διαφορές μεταξύ αυτόνομης, ετερόνομης και χριστόνομης προσωποκεντρικής προσέγγισης του θέματος της ευθανασίας

Η αυτόνομη προσωποκεντρική προσέγγιση του θέματος της ευθανασίας, κατά τον κ. Κ. Αγόρα, αφορά το ίδιο το άτομο και έχει ως προϋπόθεση την πλήρη ενημέρωσή του για την κατάσταση της υγείας. Ο ασθενής είναι αυτόνομος να επιλέξει αν θα υπομείνει τον πόνο της ασθένειάς του και μέσω αυτού θα πετύχει τη λύτρωση του ή θα επιλέξει το θάνατο και μάλιστα την επίσπευσή του⁵². Η αυτονομία στη σημερινή εποχή έχει συνδεθεί με την εκκοσμίκευση και ότι ο άνθρωπος είναι αυτόνομος να κάνει ό,τι θέλει εφόσον δεν παραβιάζεται το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη. Έτσι με βάση το ελληνικό Σύνταγμα, άρθρο 5, §5: «Καθένας έχει δικαίωμα στην προστασία της υγείας και της γενετικής του ταυτότητας. Νόμος ορίζει τα σχετικά με την προστασία κάθε προσώπου έναντι των βιοϊατρικών παρεμβάσεων», προστατεύεται η υγεία του ανθρώπου. Επιπλέον με το άρθρο 2, §1, δηλώνεται η υποχρέωση της πολιτείας να προστατεύει και να σέβεται την αξία του ανθρώπου. Έτσι η ευθανασία, ακόμα και αν γίνεται για λόγους ανθρωπισμού, προκειμένου να απαλλάξει το συνάνθρωπό μας, το αγαπημένο μας πρόσωπο από μία επώδυνη ανίατη ασθένεια ή κατάσταση της υγείας του, αυτή η «πράξη μπορεί να γίνει ο προθάλαμος της πλήρους απαξίωσης της ζωής» και είναι απορριπτέα τόσο σε ηθικό όσο και σε νομικό επίπεδο⁵³.

Ο κ. Ν. Κόιος υπογραμμίζει ότι η έννοια της αυτονομίας στην οποία αναφέρεται η ηθική της χριστιανικής θεολογίας δεν γίνεται ταυτόσημη και συνώνυμη με την κοσμική ηθική, με βάση την οποία νόμος πρέπει να θεωρείται η οποιαδήποτε επιθυμία και θέληση του ανθρώπινου όντος. Και εδώ η ορθόδοξη ηθική διαφέρει από εκείνη των δυτικών κοινωνιών, που η αυτόνομη ηθική δεν πηγάζει από το δημιουργό Θεό αλλά από τον ίδιο τον άνθρωπο, με αποτέλεσμα να είναι άκρως εγωκεντρική. Έτσι «πάν μέτρον» για την κοινωνία και για όλα τα πράγματα θεωρείται η άκρατη αγάπη του ανθρώπινου όντος προς τον εαυτό του⁵⁴. Έτσι αναπτύσσεται μία ηθική που δεν έχει ως βάση κάποιους γενικότερους και αντικειμενικούς κανόνες

⁵¹ Κ. Νιάρχου, «Η ηθική φιλοσοφία του Ιωάννου Θεοδωρακοπούλου», <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=4&mid=1498&mnu=4&id=25678> (Ημ Ανάκτησης 5 Μαρτίου 2019)

⁵² Αγόρα, Όπ.π., σ. 22-24.

⁵³ Ε. Πρωτοπαπαδάκη, Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική, (εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2002), σ. 157-174. Α. Δημητρόπουλου, Ευθανασία και Σύνταγμα, (Αθήνα 2008), σ. 29.

⁵⁴ Ε. Fromm, Ο άνθρωπος για τον εαυτό του. Έρευνα στην ψυχολογία της ηθικής, Εισαγωγή-μετάφραση Δ. Θεοδωρακάτου, (Αθήνα 1974), σ. 46, 53.

αλλά δημιουργείται με βάση τα αυθαίρετα θέλω του κάθε ανθρώπου. Πράγμα που δημιουργεί σύγχυση τόσο στην κοινωνία όσο και στο ίδιο το άτομο. Είναι μία άκρως εγωιστική αγάπη. Ο δυτικός κόσμος πίστεψε και πιστεύει στην αυτόνομη ηθική, που δεν προέρχεται από το Θεό αλλά αντλείται μέσα από το ίδιο το άτομο⁵⁵.

Από την άλλη πλευρά η ετερόνομη ηθική στηρίζεται σε μία απόλυτη θεο-κεντρική άποψη που είναι αντίθετη με την αυτόνομη ηθική που είναι ανθρωποκεντρική. Από πολλούς μελετητές, θεολόγους, χριστιανούς υποστηρίζεται ότι η ορθόδοξη χριστιανική ηθική είναι «θεο-κεντρική» και κατά συνέπεια ετερόνομη. Έτσι, ως φυσικό επακόλουθο είναι σε αντίθετη κατεύθυνση με εκείνη που κυριαρχεί στην «εκκοσμικευμένη νεωτερική προοπτική η οποία είναι εξάπαντος «ανθρωπο-κεντρική» και «αυτόνομη»»⁵⁶. Αν και η άποψη αυτή θεωρείται ως ορθή από πολλούς θεολόγους και ορθόδοξους χριστιανούς δεν είναι απόλυτα ακριβής, γιατί κατά τον κ. Κ. Αγόρα γίνεται η αιτία να αναπτύσσεται μία πλήρη αντίθεση μεταξύ σύγχρονων και εκκλησιαστικών κοινωνιών⁵⁷.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει η εξής διάκριση. Η χριστιανική άποψη και ηθική για τη ζωή είναι αδιαμφισβήτητη «χριστο-κεντρική», άρα «θεο-ανθρωπο-κεντρική». Ο τελευταίος χαρακτηρισμός θα πρέπει να θεωρηθεί με τρόπο διαλεκτικό και με βλέμμα στα έσχατα με κέντρο, όμως, της ιστορίας τον θεάνθρωπο Ιησού Χριστό⁵⁸. Άλλωστε όσο ο άνθρωπος έρχεται πιο κοντά στο Χριστό τόσο περισσότερο μπορεί να κατανοήσει τον εαυτό του και να αποκτήσει μία πραγματική αυτονομία. Άλλωστε αυτή η αυτονομία και η ύπαρξη του ανθρώπου δίνεται ως δωρεά στον άνθρωπο. «Έτσι τον καθιστά όντως αυτόνομο, τον ελευθερώνει από την αυτονομία της φιλαυτίας και τον εισάγει στην αυτονομία της υιοθεσίας του από τον Θεό ή της θεώσεως»⁵⁹. Όσο περισσότερο προσεγγίζει ο άνθρωπος τον Χριστό, τόσο περισσότερο κατανοεί τον βαθύτερα τον πραγματικό εαυτό του και κατορθώνει να βιώσει την αληθινή και πλήρη αυτονομία. Αντιλαμβάνεται την πραγματική ανθρώπινη φύση του, την προπρωτική. «Αυτή κορυφώνεται με την ελευθερία από τον φόβο του θανάτου. Γιατί κανείς δεν είναι πιο ελεύθερος και κανείς δεν μπορεί να είναι πιο αυτόνομος από αυτόν που νικά τον φόβο του θανάτου»⁶⁰, δηλαδή τον πραγματικά εν Χριστώ άνθρωπο. Η ελευθερία αυτή πραγματώνεται μέσω του προσώπου του Ιησού Χριστού, ο οποίος στο πρόσωπό Του ενώθηκε «άσυγχύτως, άτρέπτως, άδιαιρέτως, άχωρίστως»⁶¹ η θεία με την

⁵⁵ Κόιου, Όπ.π., σ. 164-170.

⁵⁶ Αγόρα, Όπ.π., σ. 25.

⁵⁷ Όπ.π.

⁵⁸ Όπ.π., σ. 26.

⁵⁹ Γ. Ι. Μαντζαρίδη, «Αυτονομία και ετερονομία στην ηθική», Σύναξη, τ. 132, (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2014), σ. 62.

⁶⁰ Όπ.π., σ. 63.

⁶¹ «Όρος Πίστεως της Δ' Οικουμενικής Συνόδου», http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/tributes/regulations/04_oros.htm (Ημ. Ανάκτησης 5 Μαρτίου 2019).

ανθρώπινη φύση θεμελιώνοντας την πραγματική διαλεκτική σχέση μεταξύ Θεού και Ανθρώπου⁶². Άρα γίνεται αντιληπτό ότι η χριστο-κεντρική ηθική δεν έχει ταυτόσημο νόημα με τη θεο-κεντρική, αφού η τελευταία έχει να κάνει με την άποψη ότι κέντρο της ηθικής είναι ο Θεός, ενώ η χριστο-κεντρική θέτει ως κέντρο τον ανακαινισμένο άνθρωπο στο πρόσωπο του θεανθρώπου Χριστού.

Κατά συνέπεια η αυτόνομη ηθική για διάφορα θέματα και συγκεκριμένα εδώ για τη ευθανασία, η οποία κυριαρχεί σε μία νεωτερική άποψη για την κοινωνία και τον άνθρωπο είναι ότι ο νόμος της ηθικής του ατόμου κυριαρχεί στον τρόπο που επιλέγει εκείνος να ζήσει χωρίς να πηγάζει από κάποια εξωτερική αυθεντία, στις περισσότερες περιπτώσεις μία θεία οντότητα. Αντίθετα, στην ετερόνομη ηθική σχετικά πάλι με την ευθανασία, ο άνθρωπος εφαρμόζει μία ηθική που του έχει «επιβληθεί» από μία αυθεντία εξωτερική, όπως ο Θεός ή εκείνοι που θεωρούνται λειτουργοί ή αντιπρόσωποι του Θεού. Τέλος η χριστόνομη προσωποκεντρική προσέγγιση του θέματος της ευθανασίας είναι ένας πραγματικός διάλογος «χωρίς σύνθεση των δύο φυσικών ετεροτήτων Θεού και ανθρώπου»⁶³, ο οποίος συντελείται στο πρόσωπο του Χριστού και μέσω αυτής της ελευθερίας που δίνεται στον άνθρωπο επιτυγχάνεται η ετερονομία που γίνεται πραγματική αυτονομία μέσα από την αυταπάρνηση του εγώ μας και την ταπείνωση της υπερηφάνειάς μας. Η τελευταία συνέβαλε, ώστε οι δαίμονες από άγγελοι του φωτός να γίνουν άγγελοι του σκότους και υπήρξε καταλυτικός παράγοντας για την έξοδο του ανθρώπου από τον Παράδεισο.

Κεφάλαιο Ζ: Οι συνέπειες από την υιοθέτηση του κάθε είδους προσέγγισης της ευθανασίας.

Η άκριτη υιοθέτηση της αυτόνομης ηθικής και της ετερόνομης γίνεται τροχοπέδη για τη συμβίωση του ανθρώπου στην κοινωνία. Το εμπόδιο αυτό υφίσταται τόσο για την εναρμονισμένη συμβίωση του ανθρώπινου όντος τόσο με τον ίδιο του τον εαυτό όσο και με τον άλλο⁶⁴. Η επικράτηση μιας απόλυτης αυτόνομης ηθικής έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός άκρατου ατομοκεντρισμού και την απόλυτη σύγχυση του ανθρώπου, αφού η ηθική του κάθε ανθρώπου πρέπει να γίνεται αποδεκτή, ακόμα και όταν έρχεται σε αντίθεση πλήρως με τις απόψεις περί ηθικής ενός οποιουδήποτε άλλου ανθρώπου. Η αυτονομία αποτελεί τη βάση της σύγχρονης βιοηθικής, η οποία αποβλέπει μόνο στο πως θα προφυλαχθεί η ατομική ευημερία και το θα προαχθεί το «υποτιθέμενο» ατομικό συμφέρον⁶⁵. Έτσι, λοιπόν, δημιουργείται μία ηθική

⁶² Αγόρα, Όπ.π., σ. 27.

⁶³ Όπ.π.

⁶⁴ Μαντζαρίδη, Όπ.π., σ. 674 - 5.

⁶⁵ Μ. Κ. Καραμπελιά, «Χριστιανική ηθική. Ενότητα 11: Αυτονομία και ετερονομία», (Θεσσαλονίκη 2014), σ. 11, <https://openclass.teiwm.gr/modules/document/file.php/PS101/%CE%95%CE%B>

με βάση τον εγωισμό, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος νομιμοποιεί οτιδήποτε εκείνος πιστεύει. Έτσι το αποτέλεσμα είναι πολλές φορές ο άνθρωπος να κατακερματίζει τη φύση του και να γίνεται έρμαιο των παθών του και να τα «νομιμοποιεί» μέσω της αυτόνομης ηθικής που δημιουργεί και «υπηρετεί». Δημιουργεί είδωλα ή θεοποιεί τον ίδιο του τον εαυτό, ως οιώνει θεό⁶⁶.

Η ετερόνομη ηθική που στηρίζεται στην επιβολή μίας ηθικής που προέρχεται από έναν εξωτερικό παράγοντα εκτός της ανθρώπινης φύσης, όπως ο Θεός ή γενικότερα μία θρησκευτική αυθεντία. Στην περίπτωση αυτή ο άνθρωπος γίνεται ένα άβουλο και άτολμο υποχείριο που αφήνει τους άλλους, -θεό, θεούς, θρησκευτικές ή πολιτικές αυθεντίες-, να αποφασίζουν για εκείνον, καταργώντας κάθε έννοια ελευθερίας και υποσκελίζοντας τα αληθινά πλαίσια ανάπτυξης του ανθρώπινου αυτεξούσιου.

Στη χριστόνομη θεώρηση της ηθικής έχουμε τη «θεο - ανθρωπο- κεντρική» σωτηριώδη σχέση και κοινωνία του ανθρώπου με το Θεό⁶⁷. Η ζωή και ο θάνατος του ανθρώπου πρέπει να βρίσκονται σε ένα ελκρινή διάλογο μέσα από την αληθινή κοινωνία Θεού και ανθρώπου. Η «αμοιβαία ελεύθερη διάνοιξη, δηλαδή η συνέργεια Θεού και ανθρώπου» πραγματώνεται μέσα τον θεάνθρωπο Ιησού Χριστό⁶⁸. Μέσω αυτής της «θεο - ανθρωπο- κεντρικής» άποψης για την ηθική παύει να υπάρχει κάθε αντιθετική διάκριση μεταξύ ετερονομίας και αυτονομίας. Με την ηθική αυτή ο θάνατος και η ζωή βρίσκεται στο πλαίσιο της αληθινής κοινωνίας μεταξύ ανθρώπου και θεού και δεν γίνεται έρμαιο συμφερόντων διαφόρων ιδιωτικών ή κρατικών οργανισμών ή αποτέλεσμα νοσηρών ψυχιατρικών δεδομένων που κυριαρχούν στην ανθρώπινη προσωπικότητα⁶⁹.

Έτσι η υιοθέτηση της ευθανασίας με βάση την αυτόνομη ή ετερόνομη ηθική χωρίς την ελπίδα για μεταθανάτια ζωή αντιμετωπίζεται απόλυτα εγκοσμιοκρατικά και ευδαιμονιστικά⁷⁰. Όταν όμως υπάρχει η πραγματική κοινωνία μεταξύ ανθρώπου και Θεού τότε ο άνθρωπος δεν επιδιώκει το θάνατο αλλά οπλίζεται να βρει τρόπους και να αγωνιστεί για την καλύτερη ποιότητα ζωής μέχρι του τέλους της επίγειας ζωής του⁷¹.

D % C F % 8 C % C F % 8 4 % C E % B 7 % C F % 8 4 % C E % B 1 % 2 0 1 1 % 2 0 % C E % 9 1 % C E % A 5 % C E % A 4 % C E % 9 F % C E % 9 D % C E % 9 F % C E % 9 C % C E % 9 9 % C E % 9 1 % 2 0 % C E % 9 A % C E % 9 1 % C E % 9 9 % 2 0 % C E % 9 5 % C E % A 4 % C E % 9 5 % C E % A 1 % C E % 9 F % C E % 9 D % C E % 9 F % C E % 9 C % C E % 9 9 % C E % 9 1 . p d f

⁶⁶ Όπ.π., σ. 12-15.

⁶⁷ Αγόρα, Όπ.π., σ. 26-27.

⁶⁸ Όπ.π., σ. 27.

⁶⁹ Μαντζαρίδη, Όπ.π., σ. 675.

⁷⁰ Όπ.π., σ. 676.

⁷¹ Όπ.π., σ. 677.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κατά την Ορθόδοξη χριστιανική άποψη και με βάση τη Βίβλο, ο άνθρωπος και το σύμπαν δημιουργήθηκαν από το Θεό. Ο άνθρωπος δημιουργήθηκε προκειμένου να τεθεί βασιλιάς όλης της δημιουργίας. Πλάστηκε από χώμα και έχει θείκη πνοή. Το αυτεξούσιο και η λογική του είναι το «κατ' εικόνα» που του δόθηκε από το Θεό. Ενώ το «καθ' ομοίωσιν» είναι η δυνατότητά του για θέωση.

Η οντολογία του προσώπου είναι πολύ σημαντική στο έργο του μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα. Εκείνος αναφέρθηκε και στην θεολογία των Καππαδοκών που διέκρινε την ουσία από την υπόσταση – πρόσωπο, αναπτύσσοντας έτσι μία σημαντική θεολογική διδασκαλία που βοήθησε στην εξέλιξη της θεολογικής σκέψης τον τέταρτο αιώμα μ.Χ.

Εκτός από τη θεολογική θεωρία για τη δημιουργία του κόσμου και τη δημιουργία του ανθρώπου υπήρξαν και πολλές από διάφορους επιστήμονες, οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου έχουν ανασκευαστεί.

Στο πόνημα αυτό αναφερθήκαμε συνοπτικά τι σημαίνει ευθανασία για τον κοσμικό άνθρωπο και τι για τον άνθρωπο που βρίσκεται σε συνεχή κοινωνία. Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος να αποφασίζει για το τέλος της ζωής του ή κατ' επέκταση για άλλα θέματα της ζωής του που αφορούν την ηθική.

Υπάρχουν τρία είδη ηθικής:

- A. η αυτόνομη, που ο άνθρωπος ως κέντρο τον εαυτό του. Θεωρεί κατά το προσωπικό του ηθικό κώδικα τι είναι καλό για εκείνον, αδιαφορώντας αν αυτό είναι ηθικό γενικότερα για τον άλλο ή και πραγματικά για το ίδιο.
- B. η ετερόνομη ηθική, στην οποία τα άτομα ως δούλος οφείλει να υπακούει σε μία ηθική που έχει δημιουργηθεί από μία ανώτερη δύναμη, θεό, ή από κάποιους ανθρώπους που εκπροσωπούν και ερμηνεύουν το θεό ή τους θεούς.
- Γ. η «θεο-ανθρωπο-κεντρική» ηθική η οποία έχει ως κέντρο το θεάνθρωπο Χριστό και βασίζεται στην πραγματική κοινωνία του ανθρώπου με το θεό μέσα από μία συνεχή διαλογική σχέση του Θεού με τον άνθρωπο, με τον τελευταίο να διαξαγάγει έναν συνεχή αγώνα εναντίον των παθών του και του κακού εαυτού του. Στο σημείο αυτό, ως ιερέας θα πρέπει να επισημάνω ότι μπορεί η ηθική αυτή να είναι η πραγματική ηθική με την οποία πρέπει να εξετάζεται ο θάνατος αλλά η ασθένεια, αλλά πολλές φορές είναι δύσκολο να γίνει κατανοητό ακόμη και από πραγματικά θρησκευόμενους ανθρώπους, γιατί ο άνθρωπος μπροστά στον πόνο λυγίζει και εμείς ως ιερείς πολλές φορές είμαστε τελείως ανεπαρκείς για να κάνουμε μία πραγματική ποιμαντική των νοσούντων και του θανάτου.

Ως επιστέγασμα όλων των παραπάνω θα ήθελα να πω ότι είναι εύκολο πολλές φορές να μιλάμε επιφανειακά για μία θεο-ανθρωποκεντρική προσέγγιση της «ευθανασίας» του άρρωστου ανθρώπου σωματικά ή πνευματικά είτε από τον ίδιο

είτε από τους συγγενείς του, όταν δεν βιώνεις εσύ ο ίδιος το πρόβλημα. Χρειάζεται πολλή προσευχή και συνεχής αγώνας εναντίον της θλίψης, της απαισιοδοξίας που δημιουργεί η ανίατη ασθένεια και να πορευόμαστε με το βλέμμα στον θεάνθρωπο Χριστό με πίστη και ελπίδα. Ολοκληρώνοντας θα πούμε ξανά τη φράση του ψαλμωδού «*τα πάντα εν σοφία εποίησε*»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές:

1. Καινή Διαθήκη, (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2000).
2. Παλαιά Διαθήκη, μτφρ. από τους εβδομήκοντα, (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2000)
3. Αθανασίου Αλεξανδρείας, Τῶν κατ' Αἴγυπτον καί Λιβύην Ἐπισκόπων Ἐνενηκοντῆ καί τοῦ Μακαρίου Ἀθανασίου κατὰ Ἀριανῶν πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ τιμιωτάτους Ἐπισκόπους, PG 26, 954-1210.
4. Βασιλείου Καισαρείας, Ομιλίες Εἰς τὴν Εξαήμερον, Ομιλία α', PG 31, 29-1167.
5. Του ιδίου, Ἐπιστ. 38, ed. Y. Courtonne, Paris 1957, vol. 1.
6. Του ιδίου, Επιστολή. 38,2, PG 45, 337
7. Γρηγορίου Ναζιανζηνού, Περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος, (λατινιστί), PG 35, 97-99.
8. Του ιδίου, Λόγοι Θεολογικοὶ Α'-Ε', J. Barbel, Gregor von Nazianz. Die fünf theologischen Reden, pub Patmos-Verlag, Dusseldorf 1963.
9. Τοῦ ιδίου, Ἐπιστ. PA' καί PB' - Πρὸς Κληδόνιον πρεσβύτερον κατὰ Ἀπολλινάριου, P. Gallay, Gregoire de Nazianze. Lettres théologiques, SC 208, pub. Cerf, Paris 1974, pp. 36-84 (=PG 37, 176-199).
10. Του ιδίου, Ἐπιστ. ΣΒ' - Πρὸς Νεκτάριον Κωνσταντινουπόλεως, P. Gallay, Gregoire de Nazianze. Lettres theologiques, SC 208, pub. Cerf, Paris 1974, pp. 86-94 (=PG 37, 329-332).
11. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου, Ε.Π.Ε., Σος τόμος.
12. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς Θεοὺς πρὸς Ἀβλάβιον, F. Mueller, Gregorii Nysseni opera, vol. 3.1, pub. Brill, Leiden 1958, pp. 37-57 (=PG 45, 116-134).
13. Του ιδίου, Πρὸς Εὐνόμιον Ἀντιρρητικοὶ Λόγοι IB', W. Jaeger, Gregorii Nysseni opera, vols. 1.1, 2.2, pub. Brill, Leiden 1960.
14. Γρηγορίου Παλαμά, Ομιλία 41, PG 151, 517C-520A.
15. Ιωάννου Δαμασκηνού, Ἐκδοσις Ακριβῆς τῆς Ορθοδόξου Πίστεως PG 94, 4-1637.
16. Ιωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν Γένεσιν, Ὁμιλία IB', PG 53, 97-122.
17. Ιωάννου (Χρυσοστόμου) Κωνσταντινουπόλεως, Περὶ τῆς θείας Λειτουργίας. http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/prayers/service_litourgy_translation.htm
18. Ιωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς ἀνδριάντας, PG 49, 59-82.
19. Μικρὸν Ευχολόγιον, (εκδ. Αποστολικῆς Διακονίας, Αθήνα 2003)
20. Στράβων, Γεωγραφικά, βιβλίο I, 5: Κυκλαδικά: Σποράδες.

Βοηθητική Βιβλιογραφία: Ελληνική

21. Αβραμίδης, Α. Β. «Ευθανασία και... «Ευθανασία» (εκτός και εντός εισαγωγικών)», http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/pastoral/avramidis_efthanasia.html (Ημ. Ανάκτησης 5 Μαρτίου 2019).
22. Αγόρας, Κ., *Ανάμεσα στον έρωτα και το θάνατο*, (εκδ. Αρμός, Αθήνα, 2017)
23. Αθανασοπούλου –Κυπρίου, Σπ., Γιαγκάζογλου, Στ, & Μαράς, Α., *Η Ορθοδοξία ως πολιτιστικό επίτευγμα και τα προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου*, (ΕΑΠ, Πάτρα 2004)
24. Αμπατζίδης, Θ., «Η οντολογία του προσώπου και το δόγμα της Αγίας Τριάδος: Μία σύγχρονη ανάγνωση των Καππαδοκών από τον Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα», στο συλλ. τόμο: Καλαϊτζίδης Π. - Ασπρούλη Ν. (επιμ.), *Πρόσωπο, Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού σε ορθόδοξη και οικουμενική προοπτική*, Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα, (Βόλος: Εκδοτική Δημητριάδος, 2016), σ. 173-206
25. Γιανναράς, Χρ. *Τό πρόσωπο καί ό έρωσ*, 4η έκδοση, (Αθήνα: εκδόσεις Δόμος).
26. Δεσπότης, Σ., «Φιλοσοφική Ηθική και Χριστιανική Ηθική», στο Αντωνόπουλος Α., κ.ά., *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας: Διαχρονικές Συνιστώσες της Χριστιανικής Θεολογίας στην Ορθοδοξία*, τ. Γ', (Πάτρα: ΕΑΠ, 2008), σ. 155-217.
27. Δημητρόπουλου, Α., *Ευθανασία και Σύνταγμα*, (Αθήνα 2008).
28. Δρίτσα, Δ. Α., Μόσχου, Δ. Ν., & Παπαλεξανδροπούλου, Στυλ. Α., *Χριστιανισμός και Θρησκευάματα*, Β' Γεν. Λυκείου, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα, ebook, <http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-B126/498/3241,13164/> (Ημ Ανάκτησης 5 Μαρτίου 2019).
29. Ευαγγέλου, Ι., *Το πρόβλημα της Ευθανασίας*, (εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1999).
30. Ζηζιούλας, Ιω. Μητρ. Περγάμου, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός, η συνάντηση των δύο κόσμων*, (Αθήνα: εκδ. Αποστολική Διακονία, 2003).
31. Ζηζιούλας, Ιω. Μητρ. Περγάμου, *Από το Προσωπείον εις το Πρόσωπον. Η συμβολή της Πατερικής Θεολογίας εις την έννοια του Προσώπου*, (Αθήνα 2003).
32. Ζηζιούλας, Ιω. Μητρ. Περγάμου, «Αλήθεια και Κοινωνία, υπό τη θεώρηση των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας», *Αποστολική Διακονία*, http://www.apostoliki-diakonia.gr/gr_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp?cat=dogma&contents=contents_alltheiakaikoinonia.asp&main=EK_11&file=11.1.htm (Ημ. Ανάκτησης 15 Ιανουαρίου 2022).
33. Θερόμος, Β. & Αυγουστήδης, Α. «Η Ορθοδοξία και η ψυχολογία», στο Χ. Τερέζης, Α. Μελισσάρης, κ.ά., *Η Ορθοδοξία ως πολιτιστικό επίτευγμα και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου*, τ. Β', (Πάτρα: ΕΑΠ 2002), σ. 113-121.
34. Καραμπελιά, Μ. Κ., «Χριστιανική ηθική. Ενότητα 11: Αυτονομία και ετερονομία», (Θεσσαλονίκη 2014), σ. 1-20, <https://openclass.teiwm.gr/modules/document/file.php/PS101/%CE%95%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%2011%20%CE%91%CE%A5%CE%A4%CE%9F%CE%9D%CE%9F%CE>

- E%9C%CE%99%CE%91%20%CE%9A%CE%91%CE%99%20%CE%95%CE%A-4%CE%95%CE%A1%CE%9F%CE%9D%CE%9F%CE%9C%CE%99%CE%91.pdf
35. Κεσελόπουλου, Α. Γ., Εκ του θανάτου εις την ζωήν, Θεολογική προσέγγιση στις προκλήσεις της βιοηθικής, (εκδ. Π. Πουρναρά 2009).
 36. Κόιου, Ν., Επ' ελευθερία εκλήθητε. Αυτονομία και ετερονομία στην Ηθική, (εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 2004)
 37. Μαντζαρίδη, Γ. Ι., Χριστιανική Ηθική, τ. 2, (εκδ. Ιερά Μονή Βατοπαιδίου, Άγιο Όρος, 2015,) έκδ. 3η.
 38. Μαντζαρίδη, Γ. Ι., «Αυτονομία και ετερονομία στην ηθική», Σύναξη, τ. 132, (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2014), 62-68.
 39. Ματσούκας, Ν., Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β': Έκθεση της ορθόδοξης πίστης, (Θεσσαλονίκη: εκδ. Πουρναρά, 2009).
 40. Μελισσάρης, Α. Γ. «Η Ορθοδοξία και η κατάφαση του ανθρωπίνου προσώπου», στο Χ. Τερέζης, Α. Μελισσάρης, κ.ά., Η Ορθοδοξία ως πολιτιστικό επίτευγμα και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου, τ. Β', (Πάτρα: ΕΑΠ 2002), σ 59-78.
 41. Μπρατσιώτου, Ν., Ανθρωπολογία της Παλαιάς διαθήκης Ι, Ο άνθρωπος ως Θεϊόν δημιούργημα, (Αθήνα, 1996).
 42. Μπρατσιώτου, Π., «Η περί θεώσεως του ανθρώπου διδασκαλία τών ελλήνων πατέρων τής Έκκλησίας», Κοινωνία τ.1, 1993, σ. 14-27.
 43. Νιάρχου, Κ. «Η ηθική φιλοσοφία του Ιωάννου Θεοδωρακοπούλου», <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=4&mid=1498&mnu=4&id=25678> (Ημ Ανάκτησης 5 Μαρτίου 2019)
 44. «Όρος Πίστεως τής Δ' Οικουμενικής Συνόδου», http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/tributes/regulations/04_oros.htm (Ημ. Ανάκτησης 5 Μαρτίου 2019).
 45. Παπακάστας, Β., Η Ορθόδοξη Χριστιανική Ανθρωπολογία περί του «προσώπου» στο μεταπαράδειγμα των επιστημών της φροντίδας υγείας, (Πάτρα: ΕΑΠ, 2020).
 46. Πετροπούλου, Α., «Αρχαίες Πρακτικές ευθανασίας: Κέα και Μασσαλία» στο Ευθανασία: η σημαντική του καλού θανάτου, (σ. 9-31), Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις. (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2000).
 47. Πρωτοπαπαδάκη, Ε., Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική, (εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2002).
 48. Τύπας, Μ. «Θεωρίες της Εξελιξέως», χ.χ.

Ξενογλωσση

49. Dowbiggin, I., A Concise History of Euthanasia: Life, Death, God, and Medicine, (USA 2007).
50. Fromm, E., Ο άνθρωπος για τον εαυτό του. Έρευνα στην ψυχολογία της ηθικής, Εισαγωγή-μετάφραση Δ. Θεοδωρακάτου, (Αθήνα 1974).
51. Kubler-Ross, E., Ο θάνατος το τελικό στάδιο της εξέλιξης, μτφρ. Φ. Π. Βραχάς, (εκδ. Δίοδος, Ταμιασός 1988).
52. Stuart, G., Curter, W., & Demy, T., Suicide and Euthanasia, (Grand Rapids: Kregel Publications, 1998)